

Sevinc Ağadın qızı Bağrova, Şövkət Mustafa qızı Mustafayeva³³
**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN
 MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ**

Giriş. İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də tabeli mürəkkəb cümlələrin istifadə arcaı kəfayət qədər genişdir və ingilis dili tabeli mürəkkəb cümlələrin strukturunda olduğu kimi dilimizdə də bu cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələrdən biri müstəqil, digəri isə ondan asılı olur.

İngilis və Azərbaycan dillərində qarşılıqlı tərcümənin geniş vüsət aldığı üçün bu dillərdə olan mürəkkəb cümlələrin birindən digərində təcümə məsələsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Məhz bu məqalənin aktualığı da bundadır.

Hər iki dildə budaq cümlələrin növlərinin tipoloji tədqiqatını və tərcümə məsələlərini öyrənməkdən ötrü onların cümlə daxilindəki yerinə, tələb etdikləri suala və bağlayıcılara diqqət etmək zəruridir.

Əsas hissə. İngilis dilində budaq cümlə baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır: 1. Tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla, bağlayıcı və nisbi əvəzlilik və ya zərflərlə. Məsələn: I had no idea where he was going. 2. İngilis dilində mürəkkəb cümlələrdə istər tabeli və ya istərsə də tabelsizlik əlaqəsi olan cümlələrdə, cümlələr arasında əlaqə üçün intonasiyadan istifadə olunur. Yəni, asindetik bağlayıcılıq prinsipindən istifadə olunur. Məsələn:

He says he will come next week.

Ələvsat Abdullayev "Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr" (1974) adlı əsərində yazır: "Azərbaycan dilində də demək olar ki, mürəkkəb cümlələr daxilində əlaqəlilik prinsipi ingilis dilində olduğu kimi baş verir. Azərbaycan dilində baş və budaq cümlələrin bir-birilə bağlanması prinsipləri və yolları aşağıdakı kimidir:

1. Sintetik yolla, yəni budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır:

Adam var, heç nəyi bəyəndirmək olmur. Mən bilirəm o niyə bizə gəlmir.

2. Analitik yolla, budaq cümlə baş cümləyə və bağlayıcı, yada bağlayıcı söz və yaxud da ədat vasitəsilə bağlanır:

Lakin ona gül kimi aydın idi ki, bu duyğu da ötrü idi.

3. Azərbaycan dili İngilis dilindən fərqli olaraq sintetik dillər qrupuna aid olduğu üçün azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələrin elementləri bir-birilə münasibətdə olmasının özünə xas cəhəti sintetik üsullu olmasıdır. Yəni budaq cümlə baş cümlədən intonsasiyanın müşayiəti ilə, -sa, -sə və -mı, -mu, -mü şəkilçilərinin iştirakı ilə bağlanır:

Bir gün azdırca, iki gün qal. Yağış yağsa, məhsul bol olar.

4. Azərbaycan dilində bağlayıcılıq funksiyasının digər bir üsulu isə analitik və sintetik yolla, yəni baş cümlə və budaq cümləyə həm bağlayıcısız, həmdə -sa, -sə şəkilçisi ilə bağlanır. Məsələn: Əgər bilmək istəyirsənsə, açıq hinduların işinə qarışmağımızın xeyri olmayacaq" (1, s. 12).

İngilis dilində azərbaycan dilinə və ya gəriyə tərcümədə çətinliyə səbəb olan tabeli mürəkkəb cümlələri düzgün tərcümə etmək və ya qarşılıqlı vermək üçün onların tərkibindəki baş və budaq cümlələri tapmaq və budaq cümlənin növünü müəyyən etmək mütləq lazımdır.

Oruc Musayev "İngilis dilinin qrammatikası" (1986) adlı kitabında qeyd edir ki, "Tabeli cümlə tərkibində mübtədə funksiyası daşıyan budaq cümləyə mübtədə budaq cümləsi deyilir. İngilis dilində mübtədə budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı, bağlayıcı əvəzlilik, bağlayıcı zərflər vasitəsilə bağlandığı halda azərbaycan dilində bu vəziyyəti sintetik metodun vasitəsilə həyata keçilir: That they were, in truth, sisters was clear from the facial resemblance between them" (2, s. 231).

Nümunədən göründüyü kimi ingilis dilində mübtədə budaq cümləsində "that" bağlayıcısı işləndiyi halda tərcümədə onun yerini intonasiya tutmuşdur.

Azərbaycan dilində mübtədə budaq cümlələrində bağlayıcı əvəzlilikləri verilməməsinin səbəbi dilimizdə mürəkkəb cümlə konstruksiyasında kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə bağlıdır. Məsələn:

Why he went to the south is not clear to us. Onun niyə cənuba getməyi bizə məlum deyil. Göründüyü kimi, "why" bağlayıcı əvəzliyi dilimizdə tərcümədə "bağlayıcı" kimi nəzərə alınmamışdır. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, tərcümə zamanı bağlayıcı zərflərdən imtina prinsipinə bütün hallarda riayət etmək olmaz. Əgər sonuncu nümunədə biz bağlayıcı əvəzliyi atmış olsaq, onda cümlənin qrammatik mənası pozulmuş olar.

Martin Hewings "Advanced grammar in use" adlı əsərində bu haqda qeyd edir ki, "İngilis dilində mübtədə budaq cümlələrinin özünəməxsus və dilimizdən fərqli olaraq, bir özəl cəhəti də vardır. Bu da, budaq cümlə baş cümlədən sonar gəldiyi halda, baş cümlənin formal "it" əvəzliyi ilə başlamışdır:

It was strange that she hadn't come to us. Onun bizə gəlməməyi qəribə idi" (3, s. 45).

Azərbaycan dilində formal əvəzlilik anlayışı yoxdur və cümlə anlayışı dediki dilimizdə iki əsas üzvü, mübtədə və xəbər olan bir forma başa düşülür. Azərbaycan dilində formal əvəzliyi əvəz etmək üçün adətən budaq cümlənin mübtədəsindən istifadə olunur. Məsələn, qeyd olunmuş nümunədəki, "onun bizə gəlməməyi" budaq cümlə baş cümlənin mübtədəsini azərbaycan dilinə tərcümədə əvəzləmişdir.

Azərbaycan dilində mübtədə budaq cümləsi bir çox hallarda baş cümlədən sonra, bəzi hallarda isə baş cümlədən əvvəl gəlir. Baş və budaq cümləni bir-birinə "ki" bağlayıcısı bağlayır. Budaq cümlədən əvvəl gəldikdə "kim", "kim ki" bağlayıcı sözlərlə adətən baş cümləyə bağlanır:

³³ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Filologiya üzrə fəlsəfə doktorları, baş müəllimlər

Ürəyimdən keçir ki, buralardan doğma yurduma köç edim.

Mübtədə budaq cümləsi bəzən intonasıya ilə də baş cümləyə bağlana bilər: İki ildir, xaricə köçüblər. Kim tələsir, o gəlsin.

İngilis dilində predikativ budaq cümləsi baş cümləyə

1) that, if, whether, as if bağlayıcıları,

2) who, what, which bağlayıcı əvəzlilikləri,

3) when, where, how, why bağlayıcı zərfləri ilə bağlanır: The trouble is that I have lost his address. Məsələ ondadır ki, mən onun ünvanını itirmişəm.

Azərbaycan dilində xəbər budaq cümləsi əsasən bu cümlədən sonra gəlir və ona "ki" bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlənin xəbəri daha çox odu, budur, elədir, belədir, o idi, bu oldu, o oldu və s. sözlərlə ifadə olunur:

İstədiyim odur ki, sən bir vəzifə sahibi olasan.

Göründüyü kimi istər ingilis və istərsədə azərbaycan dilinin predikativ budaqlı tabeli mürəkkəb cümlələrin konstruksiyası arasında oxşarlıq vardır. Yəni, baş və budaq cümlələri sıralaması eynidir. Yalnız üslubi çalarlara xidmət edən tabeli predikativ mürəkkəb cümlələrdə bu sıralama dəyişə bilər.

Eynilik və bənzərlik olduğu üçün predikativ budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlələri azərbaycan dilindən ingilis dilinə və əksinə tərcümə etməkdə o qədər də çətinlik yaranmır.

E.M.Qordon "A grammar of present day English" kitabında qeyd edir: "Tamamlıq budaq cümləsi mürəkkəb cümlə tərkibində tamamlıq funksiyası daşıyan budaq cümləyə tamamlıq budaq cümləsi deyilir. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin fəlla ifadə olunmuş xəbərini tamamlayır:

I don't know what you are talking about. Mən bilmirəm, sən nədən danışırısan.

Tamamlıq budaq cümləsi bəzən fəlin şəxsi formasına və ya sifətə aid ola bilər. Onların mənasını tamamlayır.

I would like to see where you live, Jane. Mən sənənin yaşadığın yeri görmək istərdim, Ceyn. Verilən nümunələrdən göründüyü kimi azərbaycan dilində tərcümə zamanı budaq baş cümlənin mübtədəsi ilə xəbərinin arasında verilməmişdir. Bu da dillər arasında olan müxtəlifliyin təəcəssümüdür.

İngilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə bağlanır;

1) bağlayıcılarla that, whether, if, lest.

2) bağlayıcı əvəzliliklərlə: who, what, which.

3) bağlayıcı zərflərlə: when, where, how, why bağlayıcıları ilə bağladığı halda azərbaycan dilində bu funksiyarı "ki", "kim ki", "kimə" və intonasıya yerinə yetirir. Məsələn: **I felt certain now that I had seen him somewhere.** Mən əmin oldum ki, onu hardasa görmüşəm. Budaq cümlə baş cümlənin daxilində verildikdə isə azərbaycan dilində heç bir bağlayıcıdan istifadə olunmur:

I wonder if he likes his job? Görəsən, o işini bəyənir?

Tamamlıq budaq cümləsi ingilis dilində də azərbaycan dilində olduğu kimi baş cümləyə heç bir vasitə olmadan ancaq yanaşma üsulu ilə də bağlana bilər:

I am afraid I trouble you too much. Qorxuram, mən sizi çox narahat edirəm" (4, s. 176).

İngilis dili təyin budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə ilə azərbaycan dilində olan təyin budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlənin strukturu arasında müəyyən differensiallar mövcuddur. Strukturoloji differensiallıq olmasına rəğmən, funksionallıq nöqtəyi-nəzərdən təyini budaq cümlələr istər ingilis dilində və istərsə də Azərbaycan dilində eyni xüsusiyyətə malikdirlər. Hər iki dildə təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə, yaxud əvəzliliklə ifadə edilmiş hər hansı bir üzvə aid olur, onu təyin edir:

This is the house where I live. Bu ev mənim yaşadığım evdir.

Nəticə. Beləliklə, ingilis və azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsub olsalar da, hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlələr mövcuddur. Bu baxımdan, ingilis və azərbaycan dillərində oxşar və fərqli xüsusiyyətlər aşkara çıxır:

1. Hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlə beş növdə qruplaşdırılır.

2. Müqayisə olunan dillərdə budaq cümlənin növündən asılı olaraq budaq cümlə ya baş cümlədən əvvəl, ya da ondan sonra gələ bilər.

3. İngilis dilində tamamlıq, təyin, şərt budaq cümlələri baş cümləyə bağlayıcısız da birləşirlər. Azərbaycan dilində də bağlayıcısız birləşə bilən budaq cümlələr mövcuddur, lakin bu sıraya tamamlıq, təyin və şərt budaq cümlələrindən başqa mübtədə budaq cümləsi də daxildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974, s. 12

2. Onic Musayev. "İngilis dilinin grammatikası". Bakı: Maarif, 1986, s. 231.

3. Martin Hewings. "Advanced grammar in use". London: Cambridge univ. p. 45

4. Qordon E.M. "A grammar of present day English", Moskva, 1980, p. 176.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, İngilis dili, mürəkkəb cümlə, müqayisəli təhlil, termin.

Key words: Azerbaijani language, English language, complex sentence, comparative analysis, term

Ключевые слова: азербайджанский язык, английский язык, сложное предложение, сопоставительный анализ, термин.

İngilis və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin müqayisəli təhlili

Xülasə

Məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb cümlələrdən bəhs edilir. Bu dillərdə mürəkkəb cümlələrin qurulmasına uyğun olaraq qurulurlar. Məqalədə mürəkkəb cümlələrin müxtəlif 11 oxşar xüsusiyyəti təhlil edilir. oschshm from the key issuance and life hosts for the study for this sentences in English language is what the translation methods are translate on Azərbaycan dilinə tərcümə edilir.

A comparative study of complex plellatons in english and Azerbaijanan languages

Summary

The article deals with the complex sentences of the English and Azerbaijani languages. They are compared in accordance to the structures of the complex sentences. The similiar and different features among the complex sentences are analyzed in the article. One of the key issue an dtopicality to study the compound clauses in the english langue is that to team the methods and days to translate them into the azerbaijan language. The article proposes some models and forms to the people who are involved in the translation and interpretation process.

Сравнительное изучение сложных пждложвний в англиском и Азербайджанском языках

Резюме

В статье обсуждается слажные предшьяжения на английском и азербайджанском языках. Они сравниваются в соответствии с конструкциями сложнж предложений в ,этих языках. Разные 11 пдхожие особенности сложных предложений анализируются в статье. оц-шм из ключевых выдаче и жизнь хосты для изучения сиюжхьых предложат-щ в английском зыке являэгс то, что дж методы перевода, чтобы перевести их на Азербайджанскэм языке.

RÖYÇİ: dos. S.Abbasova